

पुरातत्त्वीय साधने (स्मारके वगळून) :

लिखित साधनांच्या बरोबर शिलालेख, ताम्रपट, स्तंभालेख, नाणी, मूर्ती, भांडी, चित्र, शस्त्राख इमारतीचे अवशेष व भित्तीचित्रे यासारखी भौतिक साधने उपयुक्त ठरतात. संस्कृतीच्या या साधनांच्यावरून सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व राजकीय परिस्थितीवर प्रकाश टाकता येतो. १८ व्या शतकात सर विल्यम जोन यांनी भारतात पुराणवस्तू संशोधनाची सुरुवात करून संशोधकांना इतिहासाचा अमूल्य ठेवा उपलब्ध करून दिला आहे. मध्ययुगीन भारताच्या मुघल कालखंडातील (सन १२२६ ते १७०७) इतिहासाचा अभ्यास करण्यासाठी विपुल स्वरूपात वाड्:मयीन साधने (लिखित) उपलब्ध आहेत. अर्थात या लिखित साधनांच्या तुलनेने मुघल कालखंडातील पुरातत्त्वीय साधने तुलनेने कमी आढळतात. हे जरी खरे असले तरी ही साधने बाड् मयीन साधनापेक्षा विश्वासाह असतात आणि आहेत. या साधनांमधून प्राप्त झालेली माहिती वस्तुनिष्ठ असल्याने त्याच्या मदतीने इतिहासाचे विश्लेषण करणे सोपे जाते.

१) शिलालेख :

शिलालेख, ताम्रपट, नाणीही इतिहास लेखनाच्या दृष्टिकोनातून महत्वाचे साधन आहे. इतिहासाचे अस्सल साधन म्हणून यांचा खूपच उपयोग होतो. प्राचीन भारताच्या तुलनेत मध्ययुगीन कालखंडातील आढळणाऱ्या शिलालेखांचे प्रमाण फारच कमी आहे. सदरचे शिलालेख किल्ले, राजवाडे, पडक्या इमारती, कबरी व देवालयावर आढळतात. शिलालेखावरून सुलतानांची नावे, कालखंड, राज्याच्या सीमा इत्यादींच्या संबंधी माहिती मिळते. यामधून तत्कालीन प्रशासकीय, आर्थिक व सामाजिक इतिहासाशी संबंधीत बरीच माहिती प्राप्त होते.

डॉ. अली असगर हिकमत इशिराजी यांनी संपादित केलेले 'एपिग्राफिया-इंडो-मुस्लिमिका' (Epigraphia Indo-Moslemica) मध्ये ऐतिहासिक स्मारकावरील फार्सी शिलालेख पाहावयास मिळतात. काही शिलालेख व ताम्रपट, मॅकेन्झी-संग्रह आणि सी. पी. ब्राऊनच्या लोकल रेकॉर्ड्स मध्ये ही समाविष्ट करण्यात आले आहेत. बा. सी. बेंद्रे यांनी 'Story of Muslim Inscriptions' हा ग्रंथ लिहिला असून ग्रंथामध्ये मध्ययुगीन भारतातील उपलब्ध आलेख, शिलालेख, ताम्रपट यांची टिपणासह क्रमबद्ध माहिती देण्यात आली आहे. भोसले घराण्याच्या यांनी केला आहे. वंशावळीची माहिती बृहदेश्वर (तंजावर) मंदिरातील शिलालेखावरून मिळते. या कालखंडातील आम्रामधील जामा मशिदीवरील फारशी शिलालेख, ताजमहालमधील शिलालेख इत्यादीवरून मुघल घराण्याचा अभ्यास होतो..

२) ताम्रपट / अभिलेख :

मध्ययुगीन मुघल कालखंडाच्या इतिहासलेखनासाठी शिलालेख इतकेच ताम्रपट या साधनाला महत्त्व आहे. ताम्रपट हा भौतिक साधनाचा महत्त्वाचा भाग आहे. तांब्याच्या पत्र्यावर कोरलेला लेख म्हणजे ताम्रपट अथवा ताम्रशासन होय. इतिहासलेखन व पुनर्लेखनासाठी अतिशय उपयुक्त व विश्वसनीय साधन म्हणून याचा उपयोग होतो. कारण ताम्रपटावरील नोंदी स्पष्टपणे व निःसंदिग्धपणे कोणतीही खाडाखोड न करता केलेल्या या लेखांच्यामधून धर्माज्ञा धर्मोपदेश, राजज्ञा, राज्यकृत्ये राजपूती आज्ञापत्रे वतनपत्रे नीतीत्ये या वंशावळी इत्यादी संबंधी माहिती कोरलेली आढळते.

३) नाणी :

पुरातत्त्वीय साधन म्हणून नाण्यांचे अनन्यसाधारण स्थान आहे. इतिहासाच्या साधनापैकी हे एक अविनाशी साधन आहे. तत्कालीन कालखंडाच्या इतिहासलेखनासाठी नाणी हे अतिशय विश्वासाह भौतिक साधन आहे. ग. ह. खरे यांनी 'मंडळातील नाणी' हा ग्रंथ प्रकाशित केलेला असून त्यांनी दिल्ली सुलतानशाहीची काही नाणी प्रकाशित केलेली आहेत. विविध धातूच्या नाण्यांच्या उपलब्धतेवरून तत्कालीन राजाची आर्थिक परिस्थिती लक्षात येते. एखाद्या राजाची नाणी कोण-कोणत्या प्रदेशात अथवा देशात सापडतात त्यावरून त्या राज्याचा साम्राज्यविस्तार, नाण्याचे विनीमय मुल्य व परकीय व्यापार कशाप्रकारचा असावा यावरही प्रकाश पडतो. राजाचे अथवा बादशहाचे नाव, वडिलांचे नाव, नाणे पाडल्याचे वर्ष, काही वेळा महिना, ज्या ठिकाणी नाणे पाडले त्या टाकसाळीचे नाव मिळते. नाण्यामुळे राज्यकर्त्यांच्या अधिपत्याखालील प्रदेश, ठिकाण, हिजरी वर्ष याची माहिती मिळते. जेव्हा एक नवा राज्यकर्ता गादीवर येत असे तेव्हा असा प्रघात होता की, शुक्रवारच्या नमाजमध्ये त्याचे नाव घेऊन नमाजप्रसंगी खुतबा पठण केले जात असे. इस्लाम धर्मियातील प्रजेला आजपासून नवा राजा झाला याची माहिती होत असे तर इतर धर्मियांना देखील ही माहिती व्हावी म्हणून लगेचच त्या राजाच्या नावाची नाणी पाडली जात आणि व्यवहारासाठी प्रचलित केले जात. त्यामुळे इतर प्रांतीय राज्यकर्त्यांना देखील याची माहिती होत असे. तत्कालीन काही नाण्यांवर कुराणातील धर्म प्रार्थना, कलीमा, चार खलिफांची नावे पहावयास मिळतात. मात्र ही प्रथा औरंगजेबच्या काळापासून बंद करण्यात आली. नाण्यावर येणारे विविध चिन्ह संस्कृतीचे प्रमाण ठरतात तसेच राजाचे चित्र, विविध राशींवर आधारित काढलेली नाणी (जहांगीरच्या काळातील पहावयास मिळतात तर अकबराची अशिरगड, आग्रा येथून पाडलेल्या नाण्यांवर पक्ष्यांची चित्रे

पाहावयास मिळतात. मुघल काळात १६ जुलै ६२२ पासून प्रामुख्याने हिजरी कालगणना वापरण्या नाण्यावर देखील हिजरी सन पाहावयास मिळते. ज्या दिवशी मुहमद पैगंबर माकेहून मदीनेस (सन ६२२) गेले. त्या दिवसापासून या काळाची गणना सुरु झाल्याने हे वर्षासन मुस्लिम शासकाच्या व तसेच इतर राज्यकर्त्यांनी मुस्लिम बादशहाच्या नावाने पाडलेल्या नाण्यांवर आढळते.

मुघल कालखंडात हुमायूनपासून सर्वच मुघल सम्राटांनी सोने व चांदीची नाणी पाडल्याचे दिसून काळात सोने, चांदी व तांबे इत्यादी विविध प्रकारची नाणी पाडण्यात आली. बाबर व हुमायून कारकिर्दीतील 'शारुखी' व 'दिरहम'ही चांदीची नाणी होती. हुमायूनच्या कारकिर्दीपासून सोन्याच्या नाण्याचा वापर झाल्याचे दिसते, अर्थात ती वजनाने लहान होती. शेरशहाने रुपया हे चांदीचे नाणे तर दाम व का है तांब्याचे नाणे सुरु केले. आधुनिक भारताला शेरशहाने दिलेली देणगी म्हणजे रुपया ही नाणे होय. मुहर हे मुघलकालीन सोन्याचे नाणे प्रसिद्ध असून विशेषत जहांगिराच्या काळातील मुहरा या अतिशय आकर्षक शेरशहाने सुरु केलेल्या दाम व टंका या नाण्यांना अनुक्रमे 'फुलस' व 'टंका-ए-अकबरशाही' असे नाव दिलेले आहे. मुघल सम्राट जहांगीरच्या काही नाण्यांवर त्याच्या नावाबरोबर त्याची पत्नी नूरजहांचेही नाव आढळते. अकबराच्या काही नाण्यांवर बदकाचे तर काही नाण्यांवर 'राम-सीता' यांचे चित्र कोरले आहे. जहांगिराच्या काही नाण्यांवर मेंढा, काही नाण्यांवर सूर्य, राशीचक्र इत्यादी प्रतिमा आढळतात. शहाजहान के औरंगजेबाच्या कारकिर्दीत नाण्यांचा दर्जा घसरल्याचे दिसते. या काळात मुहर, रुपया व निसार ही नाणी अस्तित्वात होती.

४) वस्त्रे, आभूषणे, धातू कलावस्तु :

मुघल काळात ओरिसा, बंगाल, गुजरात, खंबायत, बुराहणपूर, लाहोर, जौनपूर, अलाहाबाद, बनारस, पाटणा, अवध, ढाका, लखनौ इत्यादी कापडनिर्मिती केंद्रे होती. विशेष प्रकारच्या रेशीम कापडासाठी पैस आग्रा, खंबायत ही शहरे प्रसिद्ध होती. लाहोर मधील 'ओर्मेसिन' व 'मच्छिवारा काफता' हे कापड प्रकार प्रसिद्ध होते सरहिंद येथे लालशालू व चिटाचे कापड तयार होत होते. बनारस येथील 'मिरीरकुल' हे कापड प्रसिद्ध होते. अकबराने लोकर उत्पादनाला उत्तेजन दिलेले दिसते. आज मुघल काळातील कोणत्याही स्वरूपाची बस्ने प्राप्त होत नसली तरी तत्कालीन चित्रावरून याची माहिती प्राप्त होते. भारतातील वेगवेगळ्या प्रांतात मित्र प्रकारची वेशभूषा अस्तित्वात होती. कपड्यावरून व्यक्तीचा समजतील दर्जा कळून येतो. विविध प्रथा, परंपरा, सण-उत्सव यातील वैविध्य वस्त्रावरून समजून घेण्यास मदत होते. विविध स्तरातील स्त्री-पुरुष यांच्यातील विविध वस्त्र प्रकार याचे आकलन होते.

मुघल काळात स्त्रियांबरोबरच सर्व स्तरातील व्यक्ति, मुघल सम्राट व अमीर-उमरावाना विविध प्रकारच्या दाग-दागिन्यांची हौस होती. शिरपेच, अंगठ्या, हातकडे, कमरपट्टे, पैजण, कंगन, बाजूबंद, माळ, मोत्याचे हल रत्नाचे हार, नथ, बाजूबंद, बाहुभूषण इत्यादी प्रकारच्या अनेक दाग-दागिन्यांचा समावेश होतो. अश जहांगीर व शाहजहान या सम्राटांच्या काळात धातुकाम मोठ्या प्रमाणात चालू होते. वस्त्रकाम अकबर व जहांगीर यांच्या काळात अधिक झाले. मध्य आशियात सापडणाऱ्या विविध रंगांच्या छटा असलेल्या, मात्र पायाव गडद हिरव्या पारदर्शक हरितमण्यांच्या दगडांतून जडावकामाच्या साहाय्याने विविध वस्तू तयार केल्या ज ह्या दगडाचा पृष्ठभाग घोटून गुळागुळीत करून त्यावर कोरीवकाम केले जाई. अधिक प्रमाणात कोरून त्यामध्ये सोने, मौल्यवान खडे विशिष्ट पद्धतीने जडवून अलंकरण केले जात. उदा. हुक्कापात्र, मद्यपात्र झुंबर मुठी, गृहोपयोगी वस्तू इत्यादीचा समावेश होतो. या वस्तूंचे आकार आकर्षक व वैशिष्ट्यपूर्ण असत. पिंपळपान, गुलाबपुष्प आदी आकारात घडवलेली जहांगीर कालीन मद्यपात्रे अतिशय मनोहारी आहेत. वेगवेगळ्या प्राण्याची शीर्षे त्याकाळच्या हत्यारांच्या मुठीवर कोरलेली आढळतात. त्यात हत्ती, घोडा, बाघ, बोकड इ. प्राण्यांचा समावेश आहे. दिल्ली व हैदराबाद येथील वस्तुसंग्रहालयांत या जडाव कामातील महत्त्वाच्या वस्तू तसेच मीनाकारीतील वैशिष्ट्यपूर्ण वस्तू प्रदर्शित केलेल्या दिसतात. मीनाकारीची कला सोने, चांदी व पितळ या धातूवर केली जात असे. हैदराबादजवळील बीदर जिल्ह्यात बीदरीकाम म्हणून नावारूपाला आलेली या तंत्राची खास पद्धती विशेष उल्लेखनीय आहे. बीदरीकामाचा वापर करून सुरया, फुलदाण्या, दागिन्यांच्या पेट्या, अत्तरदाण्या, पानसुपारीची तबके अशा विविध वस्तू घडविल्या जात. या वस्तूंना मोर, बदक, गुलाबपुष्प असे विविध मोहक आकार देत. गोलाकार, वाटोळ्या, घटाकृती इ. विविध आकारातही काही वस्तू बनवल्या जात. लघुचित्राच्या कामात जसे तीनचार चित्रकार एकाच चित्रावर काम करीत, तसेच या कामातही एकाच वस्तूवर तीनचार कारागीर काम करीत.

५) बाग-बगीचे व कालवे :

मुघल कालखंडात अनेक बाग-बगीचे तयार करण्यात आले. यावर पर्शियन बागांचा प्रभाव जाणवतो, बाला चारबाग पद्धती म्हणतात. मुघल बादशहानी दिल्ली, आग्रा आणि इतर ठिकाणी फळा-फुलांच्या बागा लावल्या. जहांगीर बादशहाने काश्मीरमध्ये 'शालिमार उद्यान' 'निशांत बाग' निर्माण केली. दिल्ली मधील 'हुमायूँ का मकबरा बाग', आग्रा येथील ताजमहाल बाग, आर्म बाग, मेहेताब बाग, रामबाग, जहराबाग, पिंजोर मधील यादवेन्द्र बाग, इलाहाबाद मधील खुसरो बाग इत्यादींचा उल्लेख करता येईल. शहाजहान द्वारा निर्मित

'अंगुरीबाग प्रसिद्ध आहे. मुघल बादशाहांच्या बरोबर राजस्थानमधील राजपूत राजानी जोधपूर, उदयपूर, बिकानेर व जयपूर इत्यादी ठिकाणी अनेक बाग बगीचे तयार केले.

या काळात कालवे व बांधारे बांधून शेतीला व जनतेला पाणीपुरवठ्याची सोय केली जाई. पंजाब, सिंध, लाहोर, गोवळकोंडा इत्यादी ठिकाणी तलाव बांधून शेतीला पाणीपुरवठ्याची सुविधा पुरवण्यात आल्याचे उल्लेख मिळतात. मेवाड मधील 'धेवर' सरोवर प्रसिद्ध होते. शहाजहान व जहांगीरच्या कालखंडात तलाव निर्मितीवर भर देण्यात आला. शहाजहानने रावी नदीपासून लाहोरपर्यंत ९८ मैल लांबीचा कालवा काढला. शहाजहानने 'नहर ए साहिब' हा फिरोज तघुलकाचा कालवा दुरुस्त करून त्याची लांबी पुढे ६० मैल वाढविली. त्याचे नूतनीकरण करून 'नहर-ए-शाह' असे त्याचे नामकरण केले होते. सन १६१५ मध्ये बुरहानपूर येथे तब्कुतुल अर्ज याने बांधलेला कालवा प्रसिद्ध आहे. मुघल काळातील बाग-बगीचे, धरणे व कालवे काही उत्तम स्थितीत तर काही अवशेषरूपाने पहावयास मिळतात..

तत्कालीन मुघल कालखंडाच्या इतिहासलेखनासाठी ही सर्वांत विश्वसनीय साधने समजली जाते. या वरून इतिहास संशोधकास तत्कालीन बाधकाम कला, स्थापत्य तंत्रज्ञान, पाणी व्यवस्थापन, शेती पद्धती, निवड, अभिरुचि इत्यादीवर प्रकाश टाकण्यास मदत होते.

६) राजवाडे, गढ्या आणि किल्ले :

मुघल कालखंडातील इतिहासाचे आणखी एक महत्त्वाचे भौतिक साधन म्हणजे विविध राजवाडे, गढ्याआणि किल्ले हे आहे. या पुरातत्त्वीय साधनाच्या माध्यमातून मुघल स्थापत्य कलेचा इतिहास जाणून घेणे सोपे होते. मुघल बादशाहांना स्थापत्य कलेची आवड असल्याने त्यांनी इतर वास्तूंबरोबरच राजवाडे, बाधकामे मोठ्या प्रमाणावर केली. शेरशहाने बांधलेला पुराना किल्ला, अकबराच्या काळात बांधलेला अण्याचा किल्ला, लाहोरचा किल्ला, याशिवाय त्याने अजमेर, मेरठ, कटक इत्यादी ठिकाणी किल्ले बांधलेले आहेत. शहाजहानच्या काळात बांधलेला लाल किल्ला जग प्रसिद्ध आहे. निजामशाही व आदिलशाही कालखंडातील अनेक किल्ले आज दक्षिण भारतात आपले अस्तित्व टिकवून आहेत. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या किल्ल्यांच्या बळावरच मुघल आणि आदिलशाहा सारख्या शत्रूना नामोहरण केले आहे.

मुघल बादशाहाबरोबर राजपूत राजानीही भव्य राजवाडे बांधले. या राजवाड्याच्या भोवती संरक्षणासाठी तटबंदी व खंदकाच्या सोयी करून ठेवलेल्या असत. या राजवाड्यामध्ये राजकुमार व राजकुमारीची दालने, राजांचे महाल, राणी महाल, दास व दासी यांच्या निवासाची सोय असे उदा. दिल्ली, आग्रा, शहाजहानबाद, फतेहपूर सिक्री, जयपूर, जोधपूर, इत्यादी ठिकाणी निवास व संरक्षणासाठी अनेक गढ्यांची बांधकामे केलेली होती. या साधनांवरून तत्कालीन राजकीय व लष्करी स्थितीची माहिती आणि संशोधन करू शकतो. आजही भारताच्या कानाकोपऱ्यात मुघल कालखंडातील या वस्तूंचे भन्न अवशेष शोकडो वर्षे ऊन, वारा व पाऊस यांचा मारा सहन करूनही अस्तित्व टिकवून आहेत. वरील सर्व पुरातत्त्वीय साधने मुघल इतिहासाची महत्त्वाची साधने असून त्यांच्या माध्यमातून तत्कालीन स्थापत्यशास्त्रीय इतिहास जाणून घेणे सोपे होते. मध्ययुगीन कालखंडात मुस्लिम आक्रमकांच्यानंतर भारतीय वास्तूकलेमध्ये झालेला बदल, छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात दुर्गस्थापत्य क्षेत्रात झालेली क्रांती यांचा अभ्यास करण्यासाठी या वास्तू अवशेषांचे महत्त्वाचे स्थान आहे. स्थापत्य शास्त्राचा उत्कृष्ट नमुना असलेले हे किल्ले आजही अस्तित्वात आहेत. या अवशेषांवरून संशोधक विविध कालखंडातील आणि राज्यकर्त्यांची दुर्गनिती अभ्यासू शकतो. मुघल कालखंडातील जाळीकाम, नक्षीकाम यांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. मुघल कालीन राजमहाल अशा पद्धतीच्या नक्षीकामांनी सुशोभित करण्यात येत असत. या नक्षीकामामध्ये पानाफुलांची नक्षी प्रामुख्याने कोरली जात. विविध राजवाड्यावर, किल्ल्यांवर व सरदारांच्या घरांवर अनेक प्रकारची काष्ठशिल्पे कोरलेली असत. आजही त्यांचे अवशेष पाहावयास मिळतात.

७) शस्त्रास्त्रे व अवजारे :

पुरातत्त्वीय साधनांच्यामध्ये विविध प्रकारची शस्त्रास्त्रे व शेतीची अवजारे यांचा समावेश होतो. भारत आणि परदेशातील विविध वस्तुसंग्रहालयांच्यामध्ये शस्त्रास्त्रे व अवजारे पाहावयास मिळतात. तत्कालीन युद्धशास्त्राचा आणि शेतीचा अभ्यास करण्यासाठी ही साधने महत्त्वाची आहेत. बाबराने पानिपतच्या युद्धात पहिल्यांदा तोफाचा वापर केला, बंदुकांचा वापर सुरू झाला. पारंपरिक युद्ध शास्त्रात खूप मोठा बदल घडून आला. किल्ला स्थापत्य शास्त्रात झालेला बदल आणि शास्त्रास्त्रे यांचा या वस्तु अवशेषांवरून अभ्यास केला जावू शकतो. ते एक महत्त्वाचे साधन आहे. मुघल काळातील ढाल, तलवार, भाला, धनुष्यबाण, कट्यार, खजीर, दांडपट्टी, सुरा-बरचा, वाघनखे, बंदुका, तोफा, जिरेटोप, चिलखत, शिंगाडा इत्यादी सारखी अनेक शस्त्रास्त्रे पहावयास मिळतात. या शस्त्रास्त्रांच्याद्वारे तत्कालीन लढाईमध्ये कोणकोणती शस्त्रे वापरली गेली असून त्या लढाईचे तंत्र कसे होते यावरही प्रकाश टाकता येतो. मुघलकालीन शेतीशी संबंधित विविध आवजारांच्यावरून शेती पद्धत अभ्यास केला जावू शकतो.

८) पुराणवस्तू/ उत्खनित अवशेष :

मानवी जीवनातील विविध प्रकारच्या नित्योपयोगाच्या वस्तू म्हणजे गतकालीन समाज जीवनाचा एक प्रकारे आरसा असतो. या वस्तूंच्या माध्यमातून समकालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक जीवनाचे चित्र प्रतिबिंबित झालेले असते. ज्या ठिकाणी उत्खनन होते त्या उत्खननामध्ये तत्कालीन संस्कृती अथवा वसाहतीचे विविध थर आढळतात. या थरांच्यामध्ये विविध प्रकारच्या मानवी वापरातील वस्तू आढळतात. यामध्ये भांडी, खापरे, अलंकार, शासे, खेळणी, मणी, कलाकुसरीच्या वस्तू, मानवी सांगाडे, विविध प्राण्याचे सांगाडे, धार्मिक साहित्य, मुर्त्या अशा कितीतरी प्राप्त वस्तूंच्यावरून त्या थरांचा कालखंड निश्चित करता येतो. तत्कालीन संस्कृतीचे आकलन होण्यास मदत होते. उत्खननात प्राप्त मानवी व प्राण्याचे सांगाडे यावर रासायनिक प्रक्रिया कार्बन १४ व रेडिओ कार्बन रासायनिक प्रक्रिया करून त्यांचा काळ, वय, वंश, त्यांच्या मृत्यूचे कारण, प्राण्यांचे प्रकार इत्यादी अवगत होण्यास मदत होते. उत्खनित अवशेषामध्ये प्राप्त झालेली मातीची भांडी अथवा खापरे अतिशय महत्वाची असतात. असे म्हटले जाते की, मातीची खापरे ही पुरातत्व विद्येची मुळाक्षरे आहेत. मातीची भांडी मानव हजारो वर्षांपासून वापरत आहे, परंतु ते बनविण्याचे तंत्रज्ञान प्रत्येक देशात वेगवेगळे असलेले आढळते. या मातीच्या भांड्यावरून व त्यावरील चित्रकलाकृतीवरून तत्कालीन मानवी संस्कृती, जीवनमान, व्यवसाय, कलात्मक जीवन इत्यादींवर प्रकाश पडतो.

मुघल कालखंडात वापरली जाणारी शेतीची अवजारे, शिकारीसाठी वापरली जाणारी हत्यारे व युद्धातील विविध शस्त्रांन्ने यावरून तत्कालीन कृषक जीवन कशाप्रकारे होते, तो कशा प्रकारची शेती करित असावा किंवा शेतीचे तंत्रज्ञान काय असावे या संबंधी माहिती मिळते. शिकारीच्या हत्यारावरून आदिम अवस्थेपासून मानवी जीवनात झालेला बदल, शिकारीच्या पध्दती व हत्यारावरून तो कशाप्रकारे व कोणत्या प्राण्याची शिकार करित असावा या संबंधी माहिती मिळते. विविध प्रकारची हत्यारे व शस्त्रांन्नांमधून धातू व तंत्रज्ञानात झालेला बदल अभ्यासण्यास मदत होते. उत्खनित अवशेषांमध्ये दैनंदिन वापरातल्या असंख्य वस्तू प्राप्त होतात. यामध्ये सौंदर्य प्रसाधने, धान्याचे कण, बांगड्या, अलंकार, खेळणी इत्यादी स्वरूपाच्या अनेक वस्तू आढळून येतात. दैनंदिन वापरातल्या वस्तूतून सामान्य माणसाचा इतिहास रेखाटला जाऊ शकतो. सामान्य माणसापासून ते राजे- रजवाड्यापर्यंतच्या वस्तू उत्खननातून प्राप्त होतात. मुलाच्या खेळण्यावरून तत्कालीन दळणवळणाच्या साधनाची कल्पना येवू शकते. विविध प्रकारच्या अलंकारातून त्या-त्या काळातील कलात्मकता कळते, शिवाय ते अलंकार विशिष्ट काळाचा निर्देश करणारे असतात. कारण कलाकुसरीचाही विशिष्ट काळातील एक पोत असतो. यामधून तत्कालीन सांस्कृतिक इतिहास कळतो.